ئەنفال وەك جینۆساید
ئەنفال وەك برینێكی نەتەوەیی

™

مەریوان وریا قانیع™

سەرەتایەكی گشتی

بەداخەوە تا ئەمڕۆش زۆرجار كە باس لە كارەساتەكانی ئەنفال دەكرێت باس لە گشتێتی ئەو چەوساندنەوە نەتەوەیی و سیاسی و فەرهەنگییە دەكرێت كە میللەتی ئێمە بەدرێژایی ساڵەكانی دەسەڵاتداریێتی بەعس، ئەگەر نەڵێم بەردێژایی ساڵەكانی دروستبوونی دەوڵەتی عێراقی، ڕووبەڕووی بۆتەوە. باس لەمێژووی پەیوەندییە توندتیژییەكانی نێوان بەعس و كورد دەكرێت، باس لەو ناهەموارییە گشتییە دەكرێت كە بەعس بەسەر كوردستانیدا هێناوە. واتە ئەمڕۆ كە باس لە ئەنفال دەكرێت باس لە گشتێتی مێژوویەكی بریندارو پڕخوێن و پڕ فرمێسك دەكرێت، لەكاتێكدا ئەنفال یەكسان نییە بەمێژووی چەوساندنەوەی بەعس بۆ كوردو یەكسان نییە بەمێژووی بەكارهێنانی توندتیژیی بەعس دژ بەكوردو یەكسان نییە بەسەرجەمی ئەو سیاسەتە تایبەتانەی بەعس بەرامبەر بەكورد بەكارهێناوە. تاوانەكانی بەعس بەرامبەر بەكورد زۆرو فرەشێوەن، ئەنفال لەناویاندا تاوانێكی هێجگار تایبەتە. ئەنفال تەعبیر لە ساتەوەختێكی تایبەت و دیاریكراوی هێرشهێنانی بەعس بۆسەر كۆمەڵگای كوردیی دەكات، باس لە شێوازێكی تایبەتی پەلاماردان و شێوازێكی تایبەتی وێرانكاری و شێوازێكی تایبەتی بەكارهێنانی توندتیژی دەكات كە بەسەریەكەوە ئەنفال لە تاوانێكی ئاساییەوە دەكەن بە كارێكی جینۆسیادی. ئەوەی ئەنفال لە تاوانەكانی تری بەعس بەرامبەر بەكۆمەڵگای كوردی جیادەكاتەوە كاراكتەری جینۆسایدییانەی پەلامارەكانی ئەنفالە. گومانی تیانییە بەعس هێزێكی توندوتیژو وێرانكەربووە، هێزێك بووە توندوتیژ بەرامبەر هەریەكێك لەو هێزە سیاسی و دینی و فەرهەنگییانەی ناكۆك بوون بە خەیاڵی سیاسی ئەو و لەگەڵ دیدو بۆچوون و چاوەڕوانییەكانی ئەودا یەكیان نەگرتۆتەوە. بەڵام وێرانكاری و توندوتیژی بەعس بەرامبەر بەوانەی ئەو بەناحەز و نەیار و نادۆستی داناون تەنها لەپەلامارەكانی ئەنفالدا دەگاتە پلەی جینۆساید(1). تێكەڵكردنی كاراكتەری تایبەتی

سیاسەتی بەعس بەرامبەر بەکورد لە ئەنفالدا بەسیاسەتە گشتییەکانی بەعس لەقۆناغەکانی بەر لە ئەنفالدا نەك تەنها هەڵەیەکی فیکرییە، بەڵکو هەڵەیەکی سیاسی و ئینسانیشە. سەرەتا ئەم تێکەڵکردنە هەڵەیەکی فیکرییە چونکە ناتوانێت تایبەتمەندییەکانی ئەنفال بخوێنێتەوە و شێوازی ئەو وێرانکاری و توندوتیژییەی لە ئەنفالدا هەیە لە شێوازەکانی دیکەی وێرانکاری و توندوتیژی بەعس جیابکاتەوە. واتە ناتوانێت تایبەتمەندییەکانی ئەنفال وەك کارێکی جینۆسایدیانە دەستنیشانبکات. ئەم تێکەڵکردنە هەڵەیەکی سیاسیشە چونکە بەکارهێنانی چەمکی ئەنفال بۆ وەسفکردنی سەرجەم ئەخلاقیاتی توندوتیژانەی بەعس بەرامبەر بە کورد سیفەتی جینۆسایدیانەی پەلامارەکانی ئەنفال لاوازدەکات و تایبەتمەندێتییەکانی ئەم پەلامارانە تێکەڵدەکات بەو شێوازە باڵادەستەی چەوساندنەوەی نەتەوەیی کە مەرجنییە هەموو جارێك بگاتە ئاستی جینۆساید. سەندنەوەی کاراکتەری جینۆساید لە ئەنفال وەکچۆن بەعس لە کۆمەڵێك بەرپرسیاریەتی سیاسی ڕزگاردەکات، ئاوا کوردیش لەکۆمەڵێك داواکاری سیاسی بێبەش دەکاتو بڕو ڕادەو قووڵایی ئەو هەڕەشانەی لەسەریبووە لاوازو کەم بایەخ دەکات. هەروەها ئەم تێکەڵکردنە هەڵەیەکی ئینسانیشە چونکە بەجینۆسایدکردنی ئەنفال مانای ئەوەی ئەوانەی لە ئەنفال ڕزگاریانبووە، ئەوانەی ئەنفال ڕاستەوخۆ بەناو ژیانی تاکەکەسیو دەستەجەمعییاندا تێپەڕیوە، پێویستیان بە مامەڵەیەکی تایبەت هەیە، جیاواز لە مامەڵەی ئەوانەی کە شێوازی ناجینۆسایدییانەی توندوتیژیان ئەزموونکردوە. کە دەڵێم پێویستیان بە مامەڵەیەکی جیاواز هەیە مەبەستم ئەوە نییە بڵێم دەبێت بەمان گرنگی زیاتر بدرێت، یان فەزڵیان بدرێت بەسەر ئەوانەدا کە شێوازی تری توندوتیژی بەعسیان ئەزموونکردوە. ئەوەی دەمەوێت بیڵێم ئەوەیە کە ڕزگاربووان لەدەستی جینۆساید کێشەی تایبەتی خۆیان هەیە و چارەسەرکردنی ئەو کێشانەش پێویستی بە مامەڵەی تایبەت هەیە. بۆئەوەی جینۆساید یان ئەو توندتیژییانەی کە لە جینۆسایدەوە دێن دووبارەنەبنەوە، کارکردن لەزیاد لە ئاستێکدا پێویستە، ئەم کارکردنەش مەحاڵە بەبێئەوەی لە خاسیەتەکانی جینۆساید و ئەو برینانەی جینۆساید دروسستیاندەکات تێنەگەینو تێکەڵیاننەکەین بەشێوازەکانی تری بەکارهێنانی توندوتیژی بەرامبەر بە ئینسان(2).

ئەم سەرەتا گشتییە ناچارماندەکات بگەڕێینەوە بۆ دەستنیشانکردنی چییەتی ئەنفال و جیاکردنەوەی لە تاوانەکانی تری بەعس.

ئەنفال چییە؟ ئەنفال بریتییە لەو هەشت پەلامارە سەربازییە پلان بۆڕێژراوەی کە لەنێوان مانگی شوبات و مانگی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٨دا کرایە سەر ئەو بەشە تایبەتەی کۆمەڵگای ئێمە کە دەکرێت پێیبڵێن کەرتی لادێ یان گوندەکانی کوردستان. واتە پەلامارەکانی ئەنفال ئەو کۆمەڵە پەلامارەن کە لە مێژوویەکی تایبەتدا دەستپێدەکەن و لە مێژوویەکی تایبەتدا کۆتاییانپێدێت و ڕووبەڕووی بەشێکی تایبەتی کۆمەڵگای ئێمە دەکرێتەوە. ئەم دەستنیشاکردنە تایبەتە وادەکات ئەنفال وەك ڕووداوێکی تایبەت تێکەڵنەکرێت بە ڕووداوە خوێناوییەکانی تری مێژووی هاوچەرخی ئێمە و شوناسێکی تایبەتی پێببەخشێت. وەك چۆن لەهەمانکاتدا مانایەکی تایبەت و قورساییەکی تایبەتیشی پێدەبەخشێت، بێگومان پەلاماری وێرانکەرانە بۆسەر کوردستان سیاسەتێکی دێرینی بەعس بووە و بەشێك بووە لەو ڕەوشتە سیاسییە باڵادەستەی ئەم هێزە مامەڵەی کێشەی کوردی لە عێراقدا پێکردوە. بەعس هێزێکبوو مەسەلەی کوردی وەك کێشەیەکی ئەمنی وێناکردوە و وەك کێشەیەکی ئەمنیش مامەڵەی لەگەڵدا کردوە. لای بەعس مەسەلەی کورد مەسەلەی میللەتێك نەبووە خاوەنی کۆمەڵێك ماف و داخوازی سیاسیی و کولتوریی و جوگرافی و ئابوریی نەتەوەیی، بەڵکو مەسەلەیەکی ئەمنی بووە کە بەردەوام مەترسی بۆسەر دەوڵەتی عێراقی و هێزە حوکمڕانەکانی دروستکردوە. دیدی بەعس بۆ مەسەلەی کورد دیدێکی سیاسی نەبووە، بەڵکو دیدێکی ئەمنی بووە. بەم کارەشی بەعس مەسەلەی کوردی لە کایەی سیاسەتەوە گواستواتەوە بۆ کایەی ئاسایش. واتە مەسەلەی کوردی لە مەسەلەیەکی سیاسییەوە گۆڕیوە بۆ مەسەلەیەکی ئەمنی، لە هەڵگری کۆمەڵێك داخوازی سیاسیی و کولتورییەوە کردویەتی بە هەڵگری کۆمەڵێك هەڕەشەی ئەمنی لەسەر دەوڵەتی عێراقی. بۆیە چارەسەری ئەم مەسەلەیەی وەك چارەسەرێکی سیاسی مامەڵەنەکردوە، بەڵکو وەك چارەسەرێکی ئەمنی دیویەتی کە پابەستبووە بە بەکارهێنانێکی بەرفراوان و بەردەوامی توندوتیژی. بێگومان بەعس تاقە هێزێك نەبووە لە عێراقدا کە پەیڕەوی ئەم سیاسەتە تایبەتەی بەرامبەر بە مەسەلەی کورد کردبێت و بەعس داهێنەری ئەم شێوازی مامەڵەیە لەگەڵ مەسەلەی کوردا نەبووە، حکومەتەکانی تری دەوڵەتی عێراقی بەر لە بەعسیش هەمان مامەڵەیان لەگەڵ مەسەلەی کوردا کردوە. واتە بەعس داهێنەری ئەم کولتورە تایبەتەی بە ئەمنیکردنی مەسەلەی کورد نییە، بەر لە بەعسییش حکومەتە جیاوازەکانی تری عێراق کاراکتەری سیاسیان لە

مەسەلەی کورد سەندۆتەوە، بەڵام هیچ یەکێکیان بەئەندازەی بەعس مەسەلەی کوردیان لەکاراکتەرە سیاسییەکەی دانەبڕیوەو وەك مەسەلەیەکی ئەمنی ڕووت مامەڵەیاننەکردوە. بەعس چارەسەری مەسەلەی کوردیان ڕاستەوخۆ دایە دەست لەشکر و هێزەکانی ئەمن و موخابەرات‌و دەزگا توندوتیژەکانی تری دەوڵەتی عێراقی. یەکێك لەهۆکارە سەرەکییەکانی ئەنفال بە چڵەپۆپەگەیشتنی ئەم دیدە ئەمنییە بوو بۆ مەسەلەی کورد لەلایەن بەعسەوە. کە دیدی ئەمنی دەبێتە تاقە دیدێك بۆ مامەڵەکردنی کێشەیەکی سیاسی ئەوکات توندوتیژی دەبێتە ئەو ئامرازە سەرەکییەی بۆ مامەڵەکردنی ئەو کێشەیە پەنای بۆدەبرێت. توندوتیژی‌و ترساندن‌و سزادان‌و لەناوبردن دەبنە زمانی قسەکردنی دەوڵەت لەگەڵ ئەو کێشەیەدا. بەڵام ئەم زمانی توندوتیژی و ترساندن و سزادانە مەرجنییە هەمیشەو هەردەم‌و بەشێویەکی حەتمی بگات بەجینۆساید. توندوتیژی دەکرێت تەنها ستراتیژێکبێت بۆ سزادانێکی سنووردار بەمەبەستی بەرهەمهێنانی ترسێکی گەورە کە وابکات ڕێگە لە بەرزکردنەوەی داخوازی سیاسی و ئابوریی و فەرهەنگی بگرێت. بەڵام توندوتیژی کاتێك کاراکتەری جیۆنسایدییانە وەردەگرێت مانای وایە ڕووی لە گروپ یان پێکهاتێکی کۆمەڵایەتی دیاریکراوە بەنیازی لەناوبردنی یەکجاریان نەك بە نیازی سزادان یان ترساندن یان بێدەنگکردنیان. توندوتیژیی جینۆسایدییانە سزادان لە کاری ترسناندن و ماماڵەیەکی توندتیژیی جوزئییەوە دەکاتە سزادانی گروپێك یان هێزێك بەمەبەستی لەناوبردنی سەرتاسەریی ئەو گروپە. ئەوەی توندوتیژی بەعس لە ئەنفالدا لە توندوتیژییەکانی دەرەوەی ئەنفال جیادەکاتەوە ئەم خەسڵەتە جینۆسایدییەیە. لە ڕۆژگاری هاتنە سەر حوکمیانەوە بەکارهێنانی توندوتیژی بەرامبەر بە مەسەلەی کورد و بەستنەوەی چارەسەرکردنی ئەم مەسەلەیە بە ئەگەری بەکارهێنانی توندوتیژیی دەوڵەتەوە بەشێکی دانەبڕاوبووە لە شێوازی مامەڵەکردنی بەعس لەگەڵ کوردا، بەڵام لە قۆناغێکدا هێرشە توندوتیژەکانی بەعس بۆسەر کوردستان سیفەتی هێرشی "ئاسایی" لەدەستئەدەن و دەبنە هێرشی ڕاستەوخۆ و بەردەوام بە مەبەستی لەناوبردنی گشتیی و کۆتاییهێنانێکی یەکجارەکی بە مەسەلەی کورد. ئەم شێوازە لە پەلاماری سەربازیی هەمەلایەن و بەردەوامی بەعس بۆسەر کورد لە مانگی سێی ساڵی ١٩٨٧ دەستپێدەکات و تا ساڵی ١٩٨٩ دەخایەنێت. لەم دوو ساڵەدا ڕادەی پەلاماری بەعس بۆسەر کۆمەڵگای کوردی بەشێوەیەکی بەرچاو

بەرزدەبێتەوە و سنووری چالاکی ڕەمزی و ترسان و سزای جوزئی تێدەپەڕێنێت و دەپەڕێتەوە بۆسەرزەمینی وێرانکردنی بەرفراوان و فرەلایەن و سەرتاسەری. لەم دوو ساڵەدا مەسەلەی کورد دەبێتە یەکێك لە مەسەلە ئەمنییە هەرە گرنگەکانی بەعس و هێزە سیاسییەکانی کورد وەك کۆمەڵێك هێزی جەردە و ناپاك و ترسناك مامەڵەدەکرێن. لەناو ئەم نەخشە فراوان و هەمەلایەنەی پەلاماردانی کوردستاندا ئەنفال بریتییە لەو پەلامارانەی کە لە لەنێوان بیست و سێی شوبات و شەشی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٨دا ڕوودەدەن. واتە مێژووی دەستپێکردنی پەلامارەکانی ئەنفال بە ئەنفالی یەك دەستپێدەکات لە ڕۆژی بیست و سێی شوباتدا و مێژووی کۆتاییهاتنیشی بە ئەنفالی هەشت کۆتاییدێت ڕۆژی شەشی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٨دا. هەموو پەلامارەکانی ئەنفال شەش مانگ و یازدە ڕۆژی پێدەچێت. ئەنفال بریتییە لە کۆی ئەو وێرانکاری و کوشتن و لەناوبردنەی بەعس لەماوەی ئەو شەش مانگ و یازدە ڕۆژەدا ئەنجامی ئەدات. پەلامارەکانی بەر لەو مێژووە و پەلامارەکانی دوای ئەو مێژووە بەشێك نین لە پەلامارەکانی ئەنفال. هەریەکێك لەو پەلامارانەش ڕووی لە ناوچەیەکی جوگرافی پێشوەخت دەستنیشانکراو بووە. ئەنفالی یەك ڕووی لەناوچەی سەرگەڵو و بەرگەڵو بوو کە سەرکردایەتی یەکێتی تێدابوو، لەکاتێکدا ئەنفالی هەشت ڕووی لە ناوچەی بادینان بوو کە هەندێك لە هێزەکانی پارتی تێدابووە .حەوت پەلامارەکانی تری ئەنفال بۆسەر ئەو ناوچانە بووە کە کەم تازۆر لەژێر دەسەڵاتی هێزەکانی یەکێتیدابوون. ئەنفالی یەکەم سێ هەفتەی دەخایەنێت و ئەوانی تریان ماوەکانیان کەمتر بووە. ئەنفالی یەك تا ئەنفالی حەوت لەکاتی جەنگی ئێران و عێراقدا ئەنجامدارون، بەڵام ئەنفالی هەشت لە ناوچەی بادیناندا دوای وەستانی جەنگی ئێران و عێراق دەستپێدەکات و سەرجەمی ڕووداوەکانی دەکەوێتە دوای وەستانی ئەو جەنگەوە. ئەمەش نیشانی ئەدات کە پەلامارەکانی ئەنفال بەشێك نەبوون لە جەنگی ئێران و عێراق و ستراتیژە سەربازییەکانیان بەشێك نەبووە لە ستراتیژیەتی جەنگی ئێران و عێراق(4).ئەوەی گرنگە ئاگاداری بین ئەم سنووردارییە زەمەنییە و ئەو شوێنە پێناسکراوانەیە کە پەلامارەکانی ئەنفالیان تیادا پیادەکراوە. ئەمەش مانای تێکەڵنەکردنی زەمان و زەمینی پەلامارەکانی ئەنفالە بەزەمان و زەمینی پەلامار و ناشیرینییەکانی تری بەعس بەرامبەر بە کورد. ئەنفال کۆمەڵێك پەلاماری تایبەتە کە لە مێژوویەکی دیاریکراودا دەست پێدەکات و

ڕووشی لەبەشێکی دیاریکراو و پێشوەخت پێناسکراوی کۆمەڵگای کوردییە. ئامانجێکی پێشوەخت دەستنیشانکراو بەڕێوەیبردوە، کە بریتییە لە وێرانکردنی گوندەکانی کوردستان و کوشتن و لەناوبردن و ڕاگوێزانی دانیشتوانی ئەو گوندانە. ئەنفال پرۆژەی لەناوبردنی لادێکانی کوردستانە، نەك پرۆژەی لەناوبردنی کورد هەمووی. ئەمەش مانای ئەوەی پەلامارەکانی ئەنفال ڕوویان لە هەموو کۆمەڵگای کوردی نەبووە، ڕووبەڕووی هەموو کوردیش نەکراونەتەوە، بەڵکو ڕوویان تەنها لە گوندەکانی کوردستان بووەو ویستویانە لادێکانی کوردستان و گوندنیشەکانی ئەم کۆمەڵگایە لەناوببەن، ئەگەرچی وێرانکردنی گوندەکان و کوشتن و گرتن و ڕاگواستنی گوندنشینەکان کاریگەریی گەورەو خراپ و هەمەلایەن لەسەر سەرجەمی کۆمەڵگای کوردیی بەجێدەهێڵێت. بەو مانایەی سەرەوە کیمیابارانکردنی شارێکی وەك هەڵەبجەو ڕوخاندنی شارێکی وەك قەڵادزێ بەشێك نین لە پەلامارەکانی ئەنفال. هێرش بۆسەر ئەم دوو شوێنە لەوانەیە لۆژیکی شەڕی ئێران و عێراقی لەپشتەوەبووبێت، یاخود بیرۆکەی تۆڵەکردنەوە یان ڕق یان هەرشتێکی دیکەی لەم بابەتە ئاراستەی کردبێت. هەرچییەك بووبێت لۆژیك و مەبەستی پەلاماردانی ئەو شارانە جیاوازن لە لۆژیکی جینۆسایدییانەی پەلامارەکانی ئەنفال بۆ سەر گوندەکانی و کوردستان. تاوانی ئەنفال پەیوەندی نییە بە توڕەبوونی ئەم یان ئەو سەرکردەی سەربازی، بەملهوڕی و نابەرپرسیارێتی ئەم یان ئەو ئەفسەر و جەنەراڵ و گوردانی سوپاوە، ئەنفال هێرشێکی پلانبۆداڕێژراو و پێشوەخت بیرلێکراوە بوو کە ئامانجی وێرانکردنی هەموو توانایەکی ژیان بوو لەگوندەکانی کوردستانداو ستراتیژیەتی لەناوبردنی گوند و گوندنشینەکانی لەپشتەوەبوو.ئەم جیاکارییەی سەرەوە جیاکارییەکی گرنگە، چونکە تەنها لەڕێگای ئەم جیاکارییەوەیە دەکرێت سیفەت و مانای جینۆسایدیانەی پەلامارەکانی ئەنفال دەربکەوێت.

تایبەتمەندییەکانی ئەنفال

هەموو جینۆسایدێك حیکایەتی کوشتن و لەناوبردنێکی دەستەجەمعی دەگێڕێتەوە کە تیایدا بە هەزاران هەزار ئینسان لەسەربوون یان نەبوونی سیفەتێکی تایبەت یان لەسەر شێوازێکی تایبەتەی ئینسانبوون دەکوژرێن. بەڵام هەموو جینۆسایدێکیش کۆمەڵێك تایبەتمەندی خۆی هەیە، هەلومەرجێکی مێژوویی دیاریکراو و کۆمەڵێك هۆکاری سیاسی و کۆمەڵایەتی و کولتوریی تایبەت دەیخولقێنن. بەشێوەیەکی گشتی لەپشتی

جینۆسایدەوە وەك تاوان كۆمەڵێك هۆكار هەیە، بۆ نموونە ئامادەگی دەوڵەتێك كە كێشەی سیاسی و ئەتنی و دینی و كولتوریی هەبێت لەگەڵ بڕێك لە دانیشتوانی ئەو وڵاتەدا. دەوڵەتێك گەر دەوڵەتێكی تۆتالیتاریش نەبێت، ئەوا زۆر ڕەگەز و كاراكتەر و مەیلی تۆتالیتارییانەی بەهێزی تێدابێت. ئەم دەوڵەتە دەبێت كاراكتەرێكی مۆدێرنیشی هەبێت، واتە لەشكری مۆدێرن، دەزگای بیرۆكراتی مۆدێرن، تەكنۆلۆژیای پەیوەندی مۆدێرن، شتی دیكەی لەم بابەتەی هەبێت كە بەهۆیانەوە بتوانێت هەم جینۆساید ڕێكبخات و هێزی بۆكۆبكاتەوە هەم بشتوانێت ئەنجامیبدات. زۆربەی جینۆسایدەكان لە ئامادەگی حیزبێكی سیاسیدا ئەنجامدارون، حیزبێك كە خەڵك ڕێكبخات و هانیانبدات و هاریكاریانبكات بۆ پیادەكردنی جینۆساید. بوونی ئایدیۆلۆژیایەكی سیاسیش بۆ ئەنجامدانی جینۆساید یەكێكە پێداویستییە گرنگەكان، ئایدیۆلۆژیایەك ئەوانەی جینۆسایدیان بەرامبەر دەكرێت وەك كەسانی ناپاك و تاوانبار و تەنانەت نائینسان وێنا بكات‌و بناسێنێت. بوونی دەزگای بیرۆكراتی تایبەت‌و تەرجەمەكردنی بڕیاری جینۆساید بە دەیان‌و سەدان و هەزاران بڕیاری بیرۆكراتی بچووك كە هەر یەكێكیان كەسێك‌و لایەنێك‌و دەزگایەكی تایبەتی پێیهەڵبستێت، بەجۆرێك گەر بمانەوێت وێنەیەكی گشتی كارە جینۆسایدیەكەمان دەستبكەوێت ناچارین ئەو هەموو بڕیار و دەزگا و لایەنە بچووك و لۆكاڵییانە پێكەوە لەناو وێنەیەكی گەورەدا كۆبكەینەوە. واتە جینۆساید كارێكە بەتەنها بەم یان بەو كەس یان بەم یان ئەو دەزگا ئەنجامنادرێت، بەڵكو تاوانێكە دابەشدەكرێت بەسەر چەندان دەزگاو لایەن‌و بڕیاری بچووك‌و لۆكاڵیدا[(5)].

سەرەڕای ئەم خاڵە گشتییانە ئەنفال لە عێراقدا هەڵگریی كۆمەڵێك تایبەتمەندییە كە من هەوڵئەدەم لێرەدا لەسەر چوار گرنگترین تایبەتمەندیان ڕابوەستم.

یەكەم: بەشداربوونی دەوڵەت وەك گشتێك لە تاوانەكانی ئەنفالدا.

خاڵێكی گرنگ كە ئەنفال لە تاوانەكانی دیكەی بەر لە ئەنفال و دوای ئەنفال جیادەكاتەوە و لەهەمانكاتیشدا تایبەتمەندییەكی تایبەتی پێدەبەخشێت ئەوەیە ئەوەی كە ئەنفال ئەنجامئەدات خودی دەوڵەتی عێراقییە وەك دەوڵەت. ئەنفال بەتەنها دەزگاكانی حیزبی بەعس، یان دەزگا نیمچە میلیتارییەكان یان ئەم یان ئەو هێز و ئەم سەركردەو ئەو گوردانی سەربازی لێیبەرپرسیار نییە، بەڵكو دەوڵەتی عێراقی وەك دەوڵەت، وەك گشتێكی ئۆرگانی، لە سەرەتای ئەنفالەوە تا كۆتایی ئەنفال بەشدارە لە

پلان بۆدانان و ڕێکخستنی تاوانی ئەنفال‌و کۆکردنەوەو دابینکردنی ئامرازو پێداویستییە تایبەتییەکانی ئەنجامدانی ئەم تاوانە. ئەم بەشداریە چالاك و هەمەلایەنەی دەوڵەتە سیفەتی سەرەکی تاوانەکانی ئەنفال دەستنیشاندەکات. هەر ئەم بەشداریە ئۆرگانییەی دەوڵەتە ، بۆ نموونە، تاوانەکانی ئەنفال لە تاوانی جینۆسایدێکی گەورەی وەك ئەوەی ڕواندا جیادەکاتەوە. بەشداری سەرتاسەری دەوڵەتی عێراقی وەك دەوڵەت لە ئەنفالدا بەڕادەیەك گشتگیرە زەحمەتە بتوانین لەدەرەوەی دەوڵەتدا تاوانباری دیکە بۆ ئەنفال لەناو عێراقدا بدۆزینەوە، لەکاتێکدا لە ڕواندادا خەڵکی سادە و ساکاری دەرەوەی دەزگاکانی دەوڵەت بەشداریان لە کوشتنی قوربانییەکاندا کردوە، لە رواندا دراوسێ دراوسێ و ناسراو ناسراو هەندێکجار هاوڕێ هاوڕێی بە چەقۆ قەمە و تەور و داس کوشتوە. ئەو دەزگایانەی حکومەتی عێراقیش کە لە تاوانی ئەنفالدا بەشدارن ئەو دەزگایانەن کە پێکهاتەی سەرەکی ئەم دەوڵەتە پێکدەهێنن و شوناسی دەوڵەتی عێراقی وەك دەوڵەت دەستنیشاندەکەن. ئەو دەزگایانەش هەندێکیان سەربازین، هەندێکیان حیزبی و مەدەنین، هەندێکیان بەرپرسی کاروباری ئەمنین، هەندێکیان دەزگای نیمچە سەربازین .گرنگترینی ئەو دەزگایەنەی لە پەلامارەکانی ئەنفالدا بەشداربوون بریتین لەمانەی خوارەوە:

١– لەشکری عێراق: فەیلەقی یەك و فەیلەقی پێنج.

٢– دەزگای ئەمنی: مدیریەتی ئەمنی عامە.

٣– حیزبی بەعس. بڕێکی زۆر لە دەزگاکانی حیزبی بەعس.

٤– هێزە ڕەسمییە کورییەکان. فەوجەکانی خەفیفە. هەریەکێکیش لەم دەزگایانە لە چەندان دەزگای بچووك و گەورە پێکهاتوە کە ئەرك و کاری جیاواز ڕادەپەڕێنن. ئەمانە هەندێکیان چەك بەدەستن، هەندێکیان دەزگای هەواڵگر و کۆکەرەوەی زانیارین، هەندێکیان شۆفڵ و بلدۆزەر و ئامێرەکانی تری ڕوخاندن ئامادەدەکەن، هەندێکیان ئەرکیان تەنها گواستنەوەیە هتد...

دووهەم: کوشتنی بەکۆمەڵ بەڵام تایبەت.

شێوازی کوشتن لە تاوانەکانی ئەنفالدا شێوازێکی زۆر تایبەتە و جیاوازە لەو شێوازانەی تری کوشتن کە بەعس لە عێراقدا پیادەیدەکرد. کە ئەمە دەڵێم دەزانم ڕەنگە کەسانێك هەبن بڵێن مردن هەر مردنە، گرنگ نییە ئینسانەکان بە چ شێوازێك دەکوژرێن،

گرنگ ئەوەیە ئینسانەکان دەکوژرێن. هەندێك لەم ڕووەوە زیاتر پێدادەگرن و باس لەوە دەکەن کە نابێت ئازارەکانی ئەنفال نمایشبکرێن، ناڕاستە کەسێك کە خۆی ئازارەکانی ئەنفالی نەدیبێت لەدەرەوەڕا باس لەو ئازارانەبکات، ئەوەی تەنها ماقی قسەکردن و گێڕانەوەی ئازارەکانی هەیە قوربانییەکان خۆیانن. لەم دیدەدا باسکردنی ئەنفال و هەوڵدان بۆکردنی بە بابەتی تێڕامان و خوێندنەوە، ناهەقیکردنە بەرامبەر بەوانەی کە ئەنفالیان بەرامبەر کراوە و ئەنفالیان بەشێوەیەکی شەخسی ئەزموونکردوە. لەم دیدەدا ئەنفال یان جینۆساید شتێك نییە نمایشبکرێت و تاقە لایەنێك کە بۆی هەیە باس لە ئەنفال بکات ئەوانەن کە وەك قوربانی بەناو جەهەنەمی ڕووداوەکانیدا تێپەڕیون. بۆیە، لەم دیدەدا، ئینسان هەر لە ئەساسەوە بۆینییە باس لە ئەنفال بکات و نابێت بیکاتە بابەتی تێڕامان و خوێندنەوەی فیکری، چ جای ئەوەی هەوڵبدەی شێوازەکانی کوشتن لە ئەنفالدا پۆلینبکەیت و لە شێوازە "ئاساییەکانی" کوشتن جیایانبکەیتەوە. بەبۆچوونی من ئەم دیدە لە زیاد لەڕوویەکەوە نووقسان و هەڵەیە.

یەکەم: بۆ ڕێگرتن لە دووبارەبوونەوەی تاوانە ترسناکەکان لە مێژووی مرۆڤدا پێویستە هەموو هەوڵێك بدرێت بۆ تێگەیشتن لەو تاوانانە و مۆتیڤەکانی ئەنجامدانیان، لۆژیکە ناوەکییەکەیان دەستنیشان و ئاشکرابکرێت، لەسەر ئەو بنەمایانەش هەوڵبدرێت دونیا و پەیوەندییەکان و مەبەستەکان وا ڕێکبخرێنەوە هیچ مەودایەك بۆ سەرلەنوێ ئەنجامدانەوەی تاوانی لەو بابەتە نەمێنێتەوە.

دووهەم: بۆئەوەی قووڵی تاوانەکان تێبگەین و پاڵنەرەکانی ئەنجامدانیان بناسین ناچارین دەست بۆهەموو ئەو ئامرازانە ببەین کە زانستە ئینسانی و کۆمەڵایەتییەکان دەیانخەنە بەردەستمان. ئەمەش نەك وەك حەز یان تەحەدایەکی ئەکادیمی، بەڵکو وەك کارێکی ئەخلاقی کە بکرێت لەڕێگایەوە قووڵی برینە تاکەکەسییەکان و قووڵی برینە مێژووییە دەستەجەمعییەکان بخوێنینەوە. لەم دیدەوە قسەکردن لەسەر شێوازی کوشتن لە ئەنفالدا دەبێتە یەکێك لە ڕەهەندە گرنگەکانی قسەکردن لەسەر ئەم باباتە.بەعس لە ئەنفالدا بەشێوەیەکی تایبەت ئینسانەکان دەکوژێت تەواو جیاوازە لەو شێوازی کوشتنە باڵادەستەی بەعس ڕۆژانە بەکاریدەهێنا بۆ لەناوبردنی ئەوانەی بە ناحەز و نەیار و نادۆستی دادەنان. سەرەتا کوشتن لە ئەنفالدا کوشتنێکی پێشتر پلان بۆ دانراوە، وابەستەی توڕەبوونی ئەم یان ئەو سەرکردە، دڵڕەقی ئەم گوردان یان ئەو گوردانی

لەشکری عێراقی نییە. کوشتنێك نییە خۆبەخۆ و لەپڕ ڕوویدابێت، بەڵکو کوشتنێکی بەبەرنامەیە و بەسەر چەندان هێز و قۆناغ و شوێنی جیاوازدا دابەشکراوە. بەر لە هەموو شتێك ئەوانەی پەلاماری گوندەکانیان داوە و ماڵ و قوتابخانە و مزگەوتەکانیان ڕوخاندوە، کانی و کارێزەکانیان دەمڕێژ و تەقاندۆتەوە، خەڵکەکانیان کۆکردۆتەوە و گرتوە و گواستۆتەوە ئەوانە نەبوون کە خەڵکەکانیان کوشتووە. هەریەکێك لەم کارانە هێز و لایەن و گروپی تایبەت پێیهەڵساون. ئەگەرچی لەکاتی ئیشکردنی هەریەکێك لەم گروپانەدا هەر قوربانییەك بەو شێوەیە نەجوڵابێتەوە کە ئەمری پێکراوە، یان هەرکەسێك هەوڵی دەربازبوون یان بەگرییکردنی دابێت، کوژراوە. بەڵام سەرەڕای ئەم ڕاستییە شێوازی سەرەکی کوشتن لە ئەنفالدا کوشتنی ڕاستەوخۆ و دەستبەجێ نەبووە. دەوڵەت یەکەمجار خەڵکەکانی گرتوە، دواتر بۆ ناو جەمەلۆن و ئۆردوگای تایبەت گواستونیەتەوە، نێری لە مێ جیاکردۆتەوە، دواتر لەوێوە دەستە بەدەستە بۆ شوێنی کوشتن گواستراونەتەوە و تیمی تایبەتی کوشتن تەقەی لێیانکردوە و کوشتونی. کوشتن لە ئەنفالدا کوشتنێکی درێژخایەن بووە و دەستبەجێ و خۆبەخۆ ئەنجامنەدراوە. هەموو ئەوانەشی لە ئەنفالدا بەشداربوون کاری کوشتنیان ئەنجامنەداوە، بەڵکو هەر یەکەیەك و وەزیفەیەکی تایبەتی هەبووە، دەوڵەت تیمی تایبەت و شوێنی تایبەتی بۆ کوشتن و لەناوبردن دروستکردوە. واتە دەوڵەت خەڵکانێکی دروستکردوە کە کاری ئەوان تەنها کوشتنی ئەنفالکراوەکان بووە دوای گرتن و ڕاگواستن و کۆکردنەوەیان لەلایەن هێز و تاقم و لایەنی جیاوازەوە.دووهەم کاراکتەری ئەم کوشتنە لەوەدایە کە کوشتنێکی دەستەجەمعییە و قوربانییەکان خراونەتە گۆڕی بە کۆمەڵەوە .بەمەش ئەم شێوازی کوشتنە هەموو سیفەتێکی کوشتنی تاکەکەسی و تایبەتی لەدەستداوە

ئەم کوشتەنە دەستەجەمعییە کوشتنێکە پەیوەندی نییە بەوەوە داخۆ ئەوانەی دەکوژرێن ئەم یان ئەو تاوانی شەخسیان ئەنجامداوە یان نا، ئەم کوشتنە کوشتنێکە ڕووی لە قوربانییەکانە وەك گروهێکی پێشوەخت پێناس و دەستنیشانکراو، وەك جۆرێکی تایبەت لەئینسان، وەك ناونیشانێکی گشتی. ئەم شێوازە لە کوشتن کوشتنێکی کاتاگۆریانەیە، نەك کوشتنێکی تایبەت و تاکەکەسیی. هەر ئەمە شێوازی کوشتنەشە تاوانەکانی ئەنفال دەکاتە تاوانێکی جینۆسایدییانە. باسنەکردنی ئەم تایبەتمەندیانە و تێکەڵکردنی ئەنفال بەتاوانەکانی دیکەی بەعس بەرامبەر بە کورد وادەکات ئەوەی ئەنفال دەکاتە جینۆساید، بزربێت.

سێهەم: ئامارکاریی و بە هۆمۆساکەرکردنی قوربانییەکان.

بەعس لەمانگی دەی ساڵی ١٩٨٧دا، واتە لە گەرمەی شەڕی ئێران و عێراقدا ئامارێکی گەورەی دانیشتوان ئەنجامئەدات. ئەم ئامارە هەر مەبەستێکی سیاسی یان مەدەنی یان ئابوریی لەپشتەوەبووبێت، لەوە کەمناکاتەوە کە ڕۆڵێکی هێجگار گرنگ دەبینێت لە پرۆسەی ئەنجامدانی جینۆسایدی ئەنفالدا. ئەم ئامارە هێڵێکی ڕاستەوخۆ دەکێشێت لەنێوان ئەوانەی بەعس بە هاولاّتیان دادەنێت لەبەرامبەر ئەوانەدا کە بەعس نەك تەنها هەموو مافێکی هاولاّتیبوونیان لێدەسێنێتەوە، بەڵکو وەك ناپاك و نادۆست و دوژمنیش پێناسیاندەکات. ئەوانەی لەم ئامارەدا بەشدارنابن نەك دەکرێنە کەسانی بێماف، بەڵکو مامەڵەی خائینیان لەگەڵدا دەکرێ و سزای مردنیان بۆدهردەکرێت. بەپێی بڕیارێکی مەجلیسی قیادەی سەورە کە لە مانگی ئابی هەمانساڵدا دەرچوو بوو. ئەو ناوچانەی کە لەژێردەسەلاّتی حکومەتدا نەبوون، واتە ئەوانەی کە سەرژمێریی دانیشتوان نەیدەگرتنەوە، داوایانلێکرابوو بگەڕێنەوە ڕیزی نیشتیمانی و ژێر دەسەلاّتی بەعس. بەعس تەنها ئەوانەی بە هاولاّتی دەزانی کە دەیتوانی کۆنترۆڵ و چاودێری و دیسپلینیان بکات. لەنێوان ئەو بڕیارە لە مانگی ئابدا و لەنێوان ئامارەکەدا دوو مانگ هەیە، بەعس ماوەی ئەو دوو مانگەی دانابوو بۆئەوەی هەموو ئەوانەی ناکەونە ژێر دەسەلاّتی بەعسەوە بە ناعێراقی و ناهاولاّتی و تەنانەت نائینسان ناوبنێت و ماف بەخۆیبدات بەناوی سەروەری نەتەوەیی و پاراستنی ئاسایشی عێراق و پاراستنی وتەوە بیانکوژێت.ئەو ناوچانەی کە حکومەت نەیتوانی بیانخاتە ژێردەسەلاّتی خۆیەوە بە "ناوچە قەدەغەکراوەکان" ناونران و ئەوانەشی لەوێدا دەژیان لە دیدی بەعسدا هیچ پەیوەندییەکیان بەعێراقەوە نەمابوو و هەموو مافێکی ئینسانبوونیان لەدەستدابوو. واتە ئەوانە بووبوونە کەسانێك دەوڵەت کەی بیویستایەو چۆن بیویستایە دەیتوانێت بیانکوژێت. ئەگەر بکرێت چەمکێك لە فەیلەسوفی ئیتالی ئاگامبنەوە بخوازین دەکرێت بڵێین بەعس هەموو ئەوانەی کە دەکەوتنە ناو ناوچە قەدەغەکراوەکانەوە دەکردە "هۆمۆساکەر". ئاگامبن باس لەوەدەکات کە هۆمۆساکەر بریتیبوون لە کۆمەڵێك کەسی تایبەت کە لە ڕۆمای کۆندا ژیاون بەلاّم هیچ مافێکیان نەبووە، هەرکەسێك حەزی لێبوایە یان بیویستایە دەیتوانی بیانکوژێت بەبێئەوەی هیچ لێپرسینەوەیەکی لەگەڵدابکرێت. ئەرکی سەرەکی ئەو ئامارەی بەعس لەو ڕۆژگارەدا دروستیکرد بریتی بوو لە

دروستکردنی ئەو ئینسانانەی کە وەك هۆمۆساکەر پرۆژەی کوشتن و لەناوبردنێکی بێلێپرسینەوەبن[6]. ئەو سەرژمێرە "ناوچە قەدەغەکراوەکان"ی نەگرتەوە کە زۆرینەی دێهاتەکانی کوردستانی دەگرتەوە و ئەو دێهاتەنش دواتر بوونە ئەو ناوچانەی بەر پەلامارەکانی ئەنفال کەوتن. لەم پەلامارانەدا هەموو ئەو نێرانەی تەمەنیان لەنێوان ١٥ بۆ ٧٠ ساڵدا بوو، بڕیاری لەسێداردەن یان کوشتنیان بۆدەرچو.

پەلامارەکانی ئەنفال چوار مانگ دوای ئەنجامدانی ئەم ئامارە دەستپێکرد، ئەم ئامارە ئەو هێڵەبوو کە بەعس لەنێوان ئەوانەی مافی ژیانیان هەیە و ئەوانەی مافی ژیانیان نییە، کێشای، لەدوای ئەم ئامارەوە دەوڵەتی عێراقی نەك تەنها مافی هاولاتیبوونی لە ژمارەیەکی گەورەی خەڵکی کوردستان سەندەوە، بەڵکو مافی ئینسانبوونیشی لێسەندنەوە .لە ئەنفالدا گوندنشینە کوردەکان وەك ئەو هۆمۆساکەرانەی ڕۆمای کۆنیان لێهات و هەموو مافێکی ژیانیان لەدەستدا.

چوارەم: بوونی مۆدێلێکی پێشین بۆ تاوانی جینۆساید لە عێراقدا.

یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی ئەنفال لەوەدایە کە لە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆدایە بە یەکێك لە تاوانە گەوەکانی بەعسەوە لە سەرەتای ساڵانی هەشتادا، تاوانی کۆکردنەوە و گرتن و کوشتنی بارزانییەکان لە ساڵی ١٩٨٣ دا بەعس نزیکەی ٨٠٠٠ پیاوی بارزانی دەگرێت و دواتر دەیانکوژێت. شێوازی کۆکردنەوە و دابەشکردن و کوشتنی بارزانییەکان ڕێك ئەو شێوازەیە کە دواتر ئەنفالی لەسەر بینا دەکرێت. دەکرێت تاوانی کوشتنی بارزانییەکان وەك پەراوەیەکی پێشین بۆ ئەنفال یان وەك مۆدێلێك بۆ ئەنجامدانی تاوانەکانی ئەنفال ببینین. توندوتیژی بەعس لە تاوانی لەناوبردنی بارزانییەکاندا ڕووی لە خێڵێکی دیاریکراوبوو، واتە کوشتن لێرەدا دیسانەوە کوشتنێکی تاکەکەسی و تایبەت نەبوو، بەڵکو کوشتنێکی کاتاگۆریانەبوو. ئەوەشی پێناسی ئەو کوشتنەی دەستنیشاندەکرد بارزانیبوون بوو. بەعس لە ئەنفالدا سنوورەکانی ئەم کوشتنە فراونتردەکاتەوە تا هەموو لادێکانی کوردستان دەگرێتەوە. بەهەمان شێوازی ئەنفال، لە تاوانی کوشتنی بارزانییەکاندا، هەموو ئەو نێرینانەی تەمەنیان لە ١٢ ساڵ بۆ سەرەوەبوو کوژران و دایك و خوشك و برا بچووك و خێزانەکانیشیان لە ئۆردوگایەك لە نزیك قووشتەپە کۆکرانەوە. ئەم مۆدێلە لە کوشتن ئەو دەروازەیەیە کە بەعس لێیەوە دەچێتە ناو تاوانەکانی ئەنفالەوە.

ئەنفال و تێکەڵووبنی سێ مێژوو بەناویەکدا

لەپشتی تاوانی ئەنفالەوە سێ مێژووی تێکەڵ بەیەك و بەناویەکداچوو ئامادەیە. یەکەمیان مێژووی عێراقە وەك دروستکراوێکی کۆڵۆنیالی. دووهەمیان مێژووی بەعسە وەك هێزێکی ناسیۆنالیستی پەڕگیر. سێهەمیان مێژووی سەدام حوسەینە وەك دیکتاتۆرێکی نارسیستی نەخۆش. بەبێ تێکەڵبوونی ئەم سێ مێژووە بەیەکدی لە کۆتایی هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا ئەنجامدانی تاوانەکانی ی ئەنفال کارێکی هێجگار زەحمەت دەبوو.خاڵی هەرە ترسناك لە مێژووی عێراقدا بوونی کوردە بە کەمینەیەکی نەتەوەیی لەناو دەوڵەتێکی نادیموکرات و دەسەلاتگەردا، دەوڵەتێك کە دروستبوون و مانەوەی بە پلەی یەکەم پرۆژەیەکی کۆڵۆنیالی بوو و پەیوەندی بە قازانجە ستراتیژییەکانی بەریتانیای دوای جەنگی جیهانی یەکەمەوە هەیە. مێژووی عێراق لە سەرەتاوە تا ساتەوەختی ئەنفال و تا ئەمڕۆش مێژووی دەوڵەتێکە کە نەیتوانیوە نەتەوەیەك بەناوی نەتەوەی عێراقەوە دروستبکات. عێراق دەوڵەتێکە بێنەتەوە، دەوڵەتێکە لەسەر کۆمەڵگایەکی پارچەپارچە دروستبووە و چوارچێوەیەکی گشتی بۆ کۆبوونەوەی هێزە جیاوازەکانی ناو ولاتەکە پێنییە. لە سەردەمی بەعسدا ئەم دەوڵەتە لەباتی بەخشینی شوناسی هاوبەش بە گروپە جیاوازەکانی ئەو کۆمەڵگایە، ترسی هاوبەشی پێبەخشیون. ئەوەی ولاتەکەی بەیەکەوەگرێداوە بە پلەی یەکەم توندوتیژی و هێزی لەشکر و ترساندن و هەڕەشەی کوشتن و لەناوبردن بووە، لە نیوەی دووهەمی سەدەی بیستەمدا عێراق دەبێتە یەکێك لە دەوڵەتە نەوتییە گەوە و گرنگەکانی دونیا و لەگەڵ دەوڵەمەندبوونی ئابووریدا ڕادەی دیسپلینکردن و ترساندن و بەکارهێنانی توندوتیژیی لە ولاتەکەدا ڕوو لەزیادبوون دەکات(7)، چەند توانا ئابوورییەکانی ولاتەکە گەورەتربووبێت، ئاواش توانا سەربازییەکانی گەورەتر و دەزگاکانی کۆنترۆڵکردن و دیسپلینکرد و بێدەنگکردنی خەڵکیش تێدا گەورەتربووە، عێراق لە کۆتایی شەستەکانەوە هەنگاو هەنگاو دەبێتە دەوڵەتێکی مۆدێرن، دەوڵەتێك توانای دروستکردن و گەورەکردنی هەموو دەزگا تازەکانی سەرکوتکردن و لێپرسینەوە و کوشتنی تێدا دروستدەبێت، بەلام ڕێگە نادات لانی هەرەکەمی ئەو فەلسەفە سیاسییە ئینسانی و دیموکراسییەی تێدا دروستببێت کە بەشێکی دانەبڕاوی دونیای مۆدێرنە. تازەبوونەوەی عێراق تازەبوونەوەی دەزگاکانی دەوڵەتی عێراقییە، بەبێ تازەبوونەوەی ئەو فەلسەفە

سیاسییەی کە دەشێت مەترسییەکانی ئەو دەزگا تازانە سنووردار بکات و بیانکاتە دەزگای کۆنترۆڵکراوو چاودێریکراو. بەپێچەوانەوە تەکنۆلۆژیای هاوچەرخ و شێوازەکانی ڕێکخستنی بیرۆکراتی مۆدێرن عێراقیان تا دەهات بەرەو تۆتالیتاریزم دەبرد.

لەساتێك لە ساتەکاندا دەوڵەتی عێراقی دەبێتە دەوڵەتێکی تەواو تۆتالیتاری، بەعس دەبێتە هێزێك لەهەموو گەڕەك و شارۆچکە و شارە گەورەکانی عێراقدا ئامادەدەبێت، دەچێتە ناو ئاهەنگ و ئەدەب و تەنانەت زمانەوە، هەزاران هەزار بنکەی حیزبی و دەزگای ئەمن و دەزگاکانی تری کۆکردنەوەی زانیاری و دیسپلینکردنی خەڵك دروستدەبن و ئینسانی عێراقی دەبێتە بوونەوەرێك لەهەرشوێنێك بێت و چۆن بژی، ناتوانێت لەچاوانی دەوڵەت بزربێت. مەگەر لادێکانی کوردستان توانیبێتیان خۆیان لەم توانا تۆتالیتارییانەی دەوڵەتی عێراقی بەدوورگرتبێت و وەك شوێنێکی نا دیسپلینکراو و ئازاد مابووبنەوە.

لەڕاستیدا یەکێك لە ئامانجەکانی ئەنفال نەهێشتنی ئەم دونیا ئازادە بچووکەیە لەبەردەم تەماحە تۆتالیتارییەکانی دەوڵەتی عێراقیدا، لادێکانی کوردستان ئەو بەشەی کۆمەڵگای کوردیی و کۆمەڵگای عێراقیبوون کە لەدەرەوەی تەماحە تۆتالیتارییەکانی دەوڵەتدا دەژیان، توانایەکی گەورەی خۆژیان و خۆپارستنیان لەدەوڵەت هەبوو، ئەنفال کۆتایی هێنابوو بەم توانای خۆژێنی و سەربەخۆییەی ئەو بەشەی کۆمەڵگای ئێمە کە تەماحە تۆتالیتارییەکانی بەعس بۆی کۆنترۆڵ نەدەکرا.

لە سەرێکی دیکەوە دەوڵەتی عێراقی لە هەفتاکان و هەشتاکاندا چەند تازەتردەبێتەوە، ئەوەندە ڕەهەندە میلیتاریی و توندوتیژییەکانی گەورەتردەبێت. جەنگی ئێران و عێراق نەك تەنها ئابووری عێراقی کردە ئابووریی جەنگ، بەڵکو هەموو کۆمەڵگای عێراقی کردە کۆمەڵگایەکەی میلیتاریی، خەونی بەعس لەو ساڵانەدا دەبێتە خەونی بونیادنانەوەی عێراق لەسەر مۆدێلی سەربازگە، ملیۆنان سەرباز و چەکداری تر لە وڵاتەکەدا هەبوو، لەشکری مناڵان و ژنان و میللی و پیشەیی بەشێکی زۆری خەڵکی وڵاتەکەی کردبوو بە سەرباز، ڕێکخراوەکانی قوتابیان و ئافرەتان و مناڵان و گەنجان دەسەڵاتی بەعسیان ڕاکێشابووە ناو بڕێکی هەرە گەورەی ژیانی تایبەت و ژیانی گشتی کۆمەڵگای عێراقییەوە.

ئەم بەسەربازگەکردنەی کۆمەڵگای عێراقی ئەو هەستەی لە بەعسدا دروستکردبوو کە هەموو کۆمەڵگای عێراقی لەگەڵدایە و ئەوەشی لەگەڵ بەعسدا نییە بریتین لە کۆمەڵێك لەڕێلادەر و ناپاك کە پێویستە لەناوببرێن. ئەنفال وەك جینۆساید لە پەیوەندییەکی ڕاستتەوخۆدایە بە مێژووی هاوچەرخی عێراقەوە وەك دەوڵەتێك کە توندوتیژی و میلیتاریزم و ترساندن و دیسپلینکردن ئەو چوارچێوانەیە کە وڵاتەکەی بە یەکگرتوویی هێشتۆتەوە و ڕاگرتوە. لەگەڵ تەقاندنی یەکەمین فیشەکی شۆڕشی کوردیشدا لە سەرەتای ساڵانی شەستدا، ئیدی ڕەهەندە ئەمنییەکەی مەسەلەی کورد لەلایەن حکومەتە یەك بە دوای یەکەکانی عێراقەوە هەموو ڕەهەندەکانی دیکەی ئەم مەسەلەیە دادەپۆشێت.

کورد لە دیدی حکومەتەکانی عێراقدا، بەتایبەتی لە دیدی بەعسدا و بەتایبەتیتر لەدیدی سەدام حوسەین و خێزانەکەیدا، دەبێتە ئەو بوونەوەرە تێکدەر، موخەریبەی، کە دەوڵەت وەك هەڕەشەیەکی بەردەوام تەماشای دەکات. دەبێتە گەورەترین ڕێگر لەبەردەم خەونی بە سەربازگەکردنێکی تەواوەتی کۆمەڵگای عێراقیدا. ئەو خاڵانەی سەرەوە بەرەو قسەکردن لەسەر بەعسمان دەبات، بەتایبەتی لەسەر ئایدیۆلۆژیای بەعس وەك ئایدیۆلۆژیایەکی ناسیۆنایستی پەڕگیر.

ئایدیۆلۆژیای بەعس لە چاپە ئەفلەقییەکەیدا ئایدیۆلۆژیایەکە پڕە لە ڕەگەزی فاشییانە. تێکەڵێکە لە داروینیزمی کۆمەڵایەتی و ڕۆمانسیەت. داروینیزمی کۆمەڵایەتی نرخێکی هێجگار گرنگ بۆ هێز و دەسەڵات دادەنێت و ڕۆمانسیەتیش هەستی بێوینەیی و دەگمەنی و نارسیزم گەوردەکات.

بەعس ئەو بزوتنەوە ناسیۆنالیستییە کە لەسەر تێکەڵکردنی ئەم دوو شێوازی بیرکردنەوەیە کاردەکات، تێکەڵکردنی داروینیزمی کۆمەڵایەتی بەڕۆمانسیەت، هێزپەرستی بەنارسیزم، لەپەیوەندیدا بە هێزپەرسیتییەوە ئایدیۆلۆژیای بەعس هێزپەرستیەکەی نەك تەنها تەرجەمەکردوە بۆ دەوڵەتپەرستی، بەڵکو بۆ سەرکردەپەرستیش.

لەسەردەمی سەدام حوسەیندا ئەم هێزپەرستییە بە پلەی یەکەم گۆڕاوە بە سەرکردەپەرستی. لەم ئایدیۆلۆژیایەدا خەڵك گشتێکی وێکچووی بێکاراکتەرە کە سەرکردەیەکی مێژوویی دەستیاندەگرێت و بەناو مێژوودا بەرەو هێز و دەسەڵات و مەزنی دەیانبات. ئەم وێنەیە بۆ سەرکردە ڕادەی نارسیزم و خودئەڤینی سەرکردەکان بە پلەیەکی تۆقێنەر گەورە و ترسناك دەکات. مۆدێلی بسمارکییانەی یەکگرتنەوەی

ئەڵمانیا دەبێتە ئەو مۆدێلەی کە سەرکردە بەعسییەکان، بەتایبەتی سەدام حوسەین، خەونی بەردەوامی پێوەدەبینێت. بەعس دیموکراسیەت، کە وڵاتێکی فرە دین و فرە نەتەوە و فرە کولتوریی وەك عێراق لەهەمووشتێکی تر زیاتر پێویستی پێیەتی، وەك داهێنراوێکی ڕۆژئاوایی و ئیمپریالی مامەڵەدەکات. هەر هێزێکیش باسی لە دیموکراسیەتکردبێت بەشێوەیەکی ئۆتۆماتیکی بۆتە دوژمنی بەعس، یان بەعس وەك دوژمن مامەڵەکردوە.

لە ڕاستیدا دیموکراسیەت لە دیدی بەعسدا دژ بەو مەیلی هێزپەرستی و سەرکردەپەرستییەیە کە کۆڵەکە گەورەکانی ئایدیۆلۆژیای بەعس پێکدەهێنن. لەهەمانکاتدا خەونی پان عەرەبیزمی بەعس وادەکات ئایدیۆلۆژیای بەعس هەموو گروپە ئەتنی و دینی و کولتورییە ناعەرەبەکانی دونیای عەرەب وەك عەرەب ببینێ و مامەڵەبکات(8)، واتە پرۆژەی تواندنەوەی ئەم گروپانە لەناو قاڵبی عەرەبیزمدا ئەو دیدە ئایدیۆلۆژییەیە کە بەعس بۆ گروپە ناعەرەبەکانی هەیە. لەناو عێراق و لەسەر ئەرزی واقیع ئەم ئایدیۆلۆژیایە خۆی لە داهێنانی سیاسەتی بەعەرەبکردنی ناوچە کوردییەکاندا بینییەوە. بەعەرەبکردنیش سیاسەتی سەندنەوەی خاك و شوناسە لە هەموو ئەوانەی عەرەب نین، هێرشێکی ڕاستەوخۆیە بۆسەر شوناسی ئەتنی و نەتەوەیی ئەوانەی بەعس بە عەرەبیان نازانێت و مانەوەشیان وەك ناعەرەب وەك مەترسیی و کێشەیەکی ئەمنی تەماشادەکات، ئاشکرایە بڕێك لە ڕەگوڕیشە ئایدیۆلۆژییەکانی جینۆساید لەناو ئەم پێکهاتە ئایدۆلۆژییەی بەعس خۆیدایە، ئەوەی یارمەتی بەعس ئەدات شێلگیربێت لە پێداگرتن لەسەر ئەم ئایدیۆلۆژیایە لەپەیوەندیدا بە کوردەوە بڕێك لە کوردەکان خۆیانن، کەلەپوری بەجاشبوونی کورد یەکێکە لەو هۆکارانەی کە بەبەعس ئەو هەلە ببەخشێت دووجۆر کورد لەیەکدیجیابکاتەوە، یەکەمیان کوردی باشە، واتە ئەوانەی کە لەگەڵ بەعسدا کاردەکەن و دڵسۆزی سیاسەتەکانین، بەرامبەر بەوانەی کە لادەر و خائین و ناپاکن، واتە کوردی خراپ،بوونی جاشی کورد ڕۆڵێکی گرنگی گێڕاوە لە بەخائینکردن و بەناپاککردنی هەرچی زیاتری بەرگریی و شۆڕشەکانی کوردا، لەگەڵ بەهێزبوونی بەعسدا تا دەهات ڕۆڵی جاشەکان زیاتر دەبوو، نەك تەنها لەڕووی سەربازییەوە، بەڵکو لەڕووی چەسپاندنی زیاتری ئەو وێنەدا کە بەعس لەسەر کوردی نابەعسی هەیبوو.

بەعس پێیوابوو هەموو کۆمەڵگای عێراقی لەگەڵدایە و هەموو خەڵك دڵسۆزن بۆی، بە جاشەکوردەکانەوە، لەهەمانکاتدا ئەو هەستەشی هەبوو کە جەنگی ئێران و عێراق نیشانیداوە خەڵك ئامادەن گیانی خۆیان لەپێناوی بەعس و عێراقدا ببەخشن، بە هەزاران هەزار سەربازی عێراقی لە عەرەب و کورد و گروپە ئەتنی و دینییەکانی تر لە جەنگی ئێران و عێراقدا کوژران، بەعس ئەو کوژراوانەی وەك هاوڵاتییە ڕاستەقینە و دڵسۆز و بەوەفاکانی عێراق تەماشادەکرد، جا ئەگەر کوڕە باش و بەوەفاکانی عێراق بمرن، ئەی بۆ ئەو کەمە خائین و لەڕێلادەر و نادڵسۆز و بێوەفایانەش نەمرن کە کێشە بۆ دەوڵەت دروستدەکەن و دەدەنە پاڵ دوژمن.

جەنگی ئێران و عێراق وێنەی کوردی وەك لادەر و نادڵسۆز و بێوەفا و خائین بەڕادەیەکی ترسناك لە دیدی بەعسدا قووڵکردەوە. بەبۆچوونی من پەلامارەکانی ئەنفال لە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆدان بەم وێنەیەی کوردەوە کە ڕەگەکانی لەناو ئایدیۆلۆژیای بەعسدایە، بەڵام جەنگی ئێران و عێراق مەودایەکی فراوانتر و توندتیژتری خولقاند بۆ قووڵبوونەوەی ئەم وێنەیە لە خەیاڵی سیاسی بەعسدا. تاوانی ئەنفال ناکرێت لە کەسی سەدام حوسەین خۆی وەك نارسیستێکی گەورە و دیکاتۆرێکی خوێناوی و بێبەزەیی جیابکرێتەوە، هەندێك لەوانەی شیکردنەوەی دەرونیان بۆ سەدام حوسەین کردوە وەك کەسایەتییەکی مەرگدۆست دەیناسێنن، بۆ نموونە کە عێراق کوێتی داگیرکردوو هەموو دونیا داوایان لێکرد بگەڕێتەوە دواوە بۆئەوەی ڕووبەڕووی لەشکری هەموو ناوچەکە و ئەمریکا و دونیا نەبێتەوە، واتە بۆ ئەوەی نەچێتە شەڕێکەوە کە ئەگەری دۆڕاندن و بەرگە نەگرتن تیایدا سەد دەر سەد بووە، لەو کاتەدا سەرۆکی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان جێڤری پێریز دی کیولەر ووتی: "ناتوانم باوەڕبکەم یەکێك جەنگی ئەوێت تەنها بۆئەوەی چێژ لە کوشتنی خەڵکەکەی خۆی ببینێت".

ئارەزووی سەدام بۆ وێرانکردن ئارەزوویەکە زۆربەی ئەوانەی لەسەر کەسایەتی ئەویان نووسیوە باسیانکردوە، لۆژیکی سەدام ئەوە بوو یان ئەوەتە دەبێت بۆ عێراق بمریت، واتە لەشەڕەکانی بەعسدا بمریت، یان ئەوەتا بەعس دەتکوژێت، کەسە دڵسۆز و قارەمانەکانی بەعس لە شەڕەکانی سەدامدا دەمرن و خۆیان دەدەن بەکوشت، کەسە ناپاك و نادڵسۆز و دزێوەکانیش بەعس خۆی دەیانکوژێت، ئەم لۆژیکە سایکۆلۆژییە تەسکە کە دونیا بۆ دۆست و دوژمن دابەشدەکات و هەردووکیشیان لە دوو شێووە

مەرگەوە گرێدەدات، ئەو لۆژیکەیە کە تاوانەکانی ئەنفال ئاراستەدەکات. بەکورتی تێکەڵبوونی ئەم سێ هۆکارە بەیەکدی، مەبەستم تێکەڵبوونی مێژووی عێراق و مێژووی بەعس و مێژووی سەدامە بەیەکدی، وایانکرد کۆمەڵگای ئێمە ئەو کارەساتە گەورەیەی لە کۆتایی هەشتاکاندا بەسەردابێت، بەستنەوەی ئەنفال بەم سێ هۆکارە سەرەکییەوە یەکێکە لەو دەروازە گرنگانەی کە دەشێت بەرەو خوێندنەوەی ڕاستەقینەی ئەنفالمان ببات

ئەنفال وەك برینێکی سایکۆلۆژی

لە کۆتایی ئەم نووسیەندا دەمەوێت چەند سەرنجێك لەسەر ئەنفال دەرببڕم وەك برین یان پرۆژەی برینێکی نەتەوەیی، ئەوەی گومانی لەسەر نییە ئەوەیە ئەنفال برینێکی سایکۆلۆژی گەورەیە لانیکەم لای ئەوانەی بەناو جەهەنەمی ڕووداوەکانیدا تێپەڕین و نەمردن، هەروەها ئەنفال برینێکی سایکۆلۆژی گەورە و کراوەیە لای زۆربەی ئەوانەی بەجۆرێك لە جۆرەکان پەیوەندیان بە قوربانییەکانی ئەنفال و وێرانکارییەکانییەوە هەیە.

لە ڕاستیدا کۆمەڵگای کوردی دوای ئەنفال کۆمەڵگایەکی پڕ برینە(9) برین سەرەکیترین سیفەتی ئەو دونیایەیە کە ئەنفال لەدوای خۆیەوە بەجێهێشتوە. لەناو ئەم مێرگە گەورەیەی بریندا من هەوڵئەدەم دووجۆر برین لەیەکدی جیابکەمەوە، دوو جۆر پەیوەندیی ئینسانی ئێمە لە ئەنفالدا بەشێوەیەکی قووڵ و فرەلایەن برینداربوو، یەکەمیان پەیوەندی کوردە بە عێراقەوە وەك گشتێکی سیاسی و کۆمەلآیەتی و ئەخلاقی، دوهەمیان پەیوەندی کوردە بە خۆیەوە، وەك نەتەوەیەکی پارچەپارچە و دابەش و پڕ ناکۆکی، یەکەمیان پابەستی ئەو هێز و جەبرە جینۆسایدییەیە کە دەوڵەتی عێراقی لە وێرانکردنەکانی ئەنفالدا خستییەکار، دووهەمیان وابەستەی ئەو ڕاستییەیە کە بەشداربوونی کورد خۆی لەپەلامارو وێرانکارییەکانی ئەنفالدا بەشداربوونێکی بەرچاوە، ساڕێژکردنی ئەم دوو برینە پێویستی بەسەرلەنوێ داڕشتنەوەی دەوڵەتی عێراقیو سەرلەنوێ داڕشتنەوەی ئەو پەیوەندییانەوە هەیە کە کۆمەڵگای ئێمە بە دەوڵەتی عێراقییەوە گرێئەدات، هەروەها پێویستی بە پێداچوونەوەیەکی هەمەلایەنی ماناکانی کوردبوون و ئەو وێنانەوە هەیە کە کورد لەسەر خۆی وەك نەتەوە هەیەتی، ئەنجامدانی ئەم دوو ئەرکەش پێویستە جەوهەری کاری سیاسیی کوردستانی دەستنیشان بکات و ببێتە کۆڵەکەی هەرەسەرەکی دروستکردنی کوردستان و عێراقی دوای ئەنفال، بەبێ

ئەنجامدانی ئەم کارانە زەحمەتە ئەنفال لە برینێکی سایکۆلۆژیی تایبەتەوە بکرێت بە برینێکی نەتەوەیی گشتی.

کردنی ئەنفال بە برینێکی نەتەوەیی بەناو ئاشتکردنەوەی ئینسانی ئێمە لەگەڵ خۆی و لەگەڵ دونیای دەوروبەرییدا تێدەپەڕێت، ئەو هەستکردنە گەورەیەی بە ترس لای ئینسانی ئێمە دروست بووە، ترس لەخۆی و ترس لە هاوڕەگەزەکانی و ترس لەدراوسێکانی و ترس لەوانەی لە ناوچەکەدا لەگەڵیاندا دەژی، نەك تەنها پێویستی بە عەقڵانیکردن هەیە، بەڵکو پێویستی بە ڕەوانەوە هەیە، ئەم ئەرکە هاوشانە بە ئەرکی گەڕاندنەوەی هەستکردن بە ئەمن و ئاسایشی سیاسی و کۆمەڵایەتی لای کۆمەڵگای ئێمە بە گشتی و لای قوربانیانی ئەنفال بەتایبەتی.

کۆمەڵگای دوای ئەنفال کۆمەڵگایەکە پێویستییەکی گەورەی بە ئاسایشی کۆمەڵایەتی هەیە، ئەم ئاسایشە نەك تەنها هێمنی لە ژیانی خەڵکدا دروستدەکات، بەڵکو خاڵێکی هێجگار گرنگیشە بۆ گەڕانەوەی باوەڕ بەو دونیایەی ئینسانی ئێمە تێیدا دەژی، بۆ تێپەڕاندنی برینەکانی ئەنفال و بۆ دروستکردنی کۆمەڵگای دوای ئەنفال ئینسانی ئێمە پێویستی بەوەیە هەستبکات کە بوونەوەرێکی خاوەن ڕێز و قورسایی و حورمەتە، لەپێش هەمووانیشەوە بوونەوەرێکی خاوەن مافە و کەس ناتوانێت ئەو مافانەی لێبسێنێتەوە، کۆمەڵگای دوای ئەنفال کۆمەڵگایەکە خاڵی لەهەموو ئەو ڕەگەزانەی ئەنفالیان دروستکرد، کۆمەڵگایەکە مژدەی ڕاستەقینەی بۆ جوانترکردن و باشترکردن و ئینسانیترکردنی دونیا پێیە.

پەراوێزەکان

١-بۆ تێگەیشتن لە مانا و دەلالەتەکانی چەمکی جینۆساید بڕوانە:

William D. Rubinstein (2004). Genocide: a history. Harlow [etc.]: Pearson™

٢ -بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ قوربانیانی جینۆساید و چۆنیەتی دەسپێکردنی پرۆسەی گەردنئازادی و ئاشتبوونەوە و چۆنیەتی ساڕێژکردنی ئەو برینە سایکۆلۆژیانەی کە جینۆساید دروستیاندەکات و چۆنیەتی ڕێکخستنەوەی دەزگاکانی دەوڵەت و دەزگا کۆمەڵایەتییەکی تر بڕوانە:

Ervin Staub (2006). Reconciliation after Genocide, Mass Killing, or Intractable Conflict: Understanding the Roots of Violence, Psychological Recovery, and Steps toward a General Theory. Political Psychology. Volume 27 Issue 6 Page 867-894, December 2006™

٣ -بۆ پێناسو ناساندنو دەستنیشانکردنی قۆناغو سەرزەمینی جوگرافی پەلامارەکانی ئەنفال بڕوانە:

Iraq's crime of genocide (1995): the Anfal campaign against the Kurds / Human Rights Watch/Middle East. New Haven [etc.] Yale University Press.™

تا ئەمڕۆکە ئەم کتێبە باشترین کتێبێکە کە لەسەر تاوانەکانی ئەنفال نووسرابێت. هەموو کارێکیش لە ئایندەدا لەسەر ئەنفال بکرێت ناتوانێت باز بەسەر زانیارییە گرنگەکانی ئەم کتێبەدا بدات. بەڵام ئەم کتێبەش وەك هەر کتێبێکی دیکە بێ کەموکوڕی نییە. ڕەنگە سەرکیترین کەموکوڕی ئەم کتێبە لەوەدابێت کە نەیتوانیوە پێمانبڵێت بەعس لەسەر چ ئەساسێك ئەو کۆمەڵە ناوچە تایبەتەی لە کوردستان هەڵبژارد بۆ ئەنفالکردنیان، کتێبەکە ئەنجامدانی ئاماری ساڵی ١٩٨٧ دەکاتە بناغەی ئەم هەڵبژاردنە، واتە ئەو ناوچانەی ئامارناکرێن ئەبنە ئەو ناوچانەی کە ئەنفالدەکرێن و ئەو ناوچانەش کە ئاماردەکرێن ئەنفال ناکرێن، بەڵام ئەم دەستنیشانکردنە لەگەڵ واقیعی ڕووداوەکانی ئەنفالدا یەکناگرێتەوە، چونکە شوێن هەبووە ئاماریشکراون و ئەنفالیشکراون.

٤ -پەلامارەکانی ئەنفال بەشێك نین لە پەلامارەکانی شەڕی ئێران و عێراق ئەگەرچی ئامادەگی ئەو شەڕە یارمەتی بەعسیدا بتوانێت پەلامارەکانی ئەنفال ئەنجامبدات، تێکەڵکردنی ئەم دووانە هەڵەیەکی گەورەیە .بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی ئەم خاڵە بڕوانە:مەریوان وریا قانیع(١٩٩٨). ئەنفال و مۆدێرنە، ڕوداوێك لە دوامانەوە یان ئەگەرێك لە پێشمانەوە. گۆڤاری ڕەهەند. ژمارە ٧ ناوەندی ڕەهەند بۆ لێکۆڵینەوەی کوردی.

٥– بۆ تێگەیشتنی زیاتر دەربارەی ئەو خاڵانەی سەرەوە بڕوانە:

1- Irving Louis Horowitz (1997). Taking lives, genocide and state power. New Brunswick.

2-Zygmunt Bauman (1998). De moderne tijd en de holocaust. Amsterdam : Boom

٦ -دەربارەی چەمکی هۆمۆساکەر لای ئاگامبن بڕوانە:

Giorgio Agamben (2002). Homo sacer : de soevereine macht en het naakte leven
Boom. ،Amsterdam

هەروەها بڕوانە: بەختیار عەلی (٢٠٠٥). گوتاری مانەوە. سەردەمی ڕەخنە ژمارە ٣ بەهاری ٢٠٠٦. ل ٧.١٢٢-٨٧ -بۆ 7 – زانیاری زیاتر لەسەر گەشەی عێراق وەك دەوڵەت بڕوانە:

Charles Tripp (2000) A history of Iraq. Cambridge. Cambridge University Press.

هەروەها بڕوانە:

Kanan Makiya (1990). Republic of fear : Saddam's Iraq. London. Hutchinson Radius.

٨ -دەربارەی بەعس بڕوانە:

John F. Devlin (1966). The Ba'th Party : a history from its origins to 1966.Stanford, Calif. Hoover Institution Press.

٩ -ئەم ئامادەگییە بەرفراوانەی برین لە کۆمەڵگای ئێمەدا ئەو چاوەڕوانییە لە سیاسەت لە کوردستاندا دروستدەکات کە ببێتە چالاکی ساڕێژکردنی برینەکانی ئەو کۆمەڵگای. چۆنیەتی مامەڵەکردنی برینە سایکۆلۆژییە دەستەجەمعییەکان، یان چۆنیەتی مامەڵەکردنی کۆمەڵگایەکی پڕ برین، ئەو هونەرە گرنگەیە کەدەبێت سیاسەتکردن لە کوردستاندا فێریببێت.